

О. Л. ЛЬВОВА,
кандидат юридичних наук

ПРИРОДНЕ ПРАВО: МЕЖІ ЙОГО БУТТЯ ТА ДІЇ

В даній статті висвітлено різні ідеї природного права, аналізується його сутність та вплив на право позитивне. Також розглядається сфера буття і дії природного права, в тому числі у порівнянні з позитивним правом.

Ключові слова: *природне право, вічні закони, позитивне право, буття, дія, час, простір.*

В статье излагаются различные идеи естественного права, анализируется его сущность и влияние на право позитивное. Также рассматривается сфера бытия и действия природного права, в том числе в сравнении с позитивным правом.

Ключевые слова: естественное право, вечные законы, позитивное право, бытие, действие, время, пространство.

The different ideas of absolute law are expounded in this article, its essence and influence on a positive law have been analyzed. The sphere of life and action of natural law has also been examined, including the comparison with a positive law.

Key words: natural law, eternal laws, positive law, life, action, time, space.

Нині в українському правознавстві поширюється філософське розуміння права, що пов'язується з такими цінностями, як свобода, рівність, справедливість. Це сприяє точнішому визначенню парадигм, принципів, моделей, змісту та обсягу наукового поняття права, предмета і методів відповідних теорій права, а його цілісності й водночас – ефективності впливу права на людину та її розвиток¹.

Прибічники інтегративного типу праворозуміння, зокрема, доводять, що право не вичерпується державно організованою формою свого буття (законом). Дія права відбувається не лише через правові норми, а й через правові принципи, правову політику, правову діяльність і правові відносини, правову свідомість, через єдність об'єктивного і суб'єктивного права².

Аналогічне розуміння права можна спостерігати у деяких вітчизняних вчених, які, з точки зору філософії, під правом розуміють сукупність етичних суспільних цінностей, таких як: справедливість, порядок, моральність, правдивість та інші, що ґрунтуються на ідеї соціальної рівності³.

Таке право, щоб стати реально діючим і захищеним з боку держави, повинно мати свій формальний вираз, тобто бути зведеним у певний нормативно-правовий акт, що приймається чи санкціонується державою.

Право адресоване людині, однак, втілюючись у нормативно-правових актах держави, воно обмежується у своїй дії, як правило, колом осіб, які проживають на території даної держави.

Однак чи завжди такі межі дії права є граничними для його дійсного буття? Чи завжди особові, територіальні та часові виміри існування (чинності) права породжують його до життя або, навпаки, припиняють дію права? Чи може право просто «бути», незалежно від, так би мовити, «людського дотику»?

Отже, метою даної статті є з'ясувати не лише розуміння права, а й тих його першооснов, про які говорили як філософи, мислителі, юристи минулого, так і сучасності, а також простежити його вплив на позитивне право та визначити межі їх дії. Тобто, дане дослідження ми спрямуємо на не байдуже для всіх (як прихильників, так і противників) розуміння природного права, яке часами набувало різноманітних відтінків, як-от прояву вищої справедливості, релігійних аспектів, ідеального права, «вищого закону» тощо.

Вивченням проблем сучасного праворозуміння, питань співвідношення моральності і справедливості права тощо займаються такі провідні вітчизняні та російські вчені, як В. Бабкін, Г. Берман, Г. Бернацький, М. Козюбра, В. Ма-

лахов, М. Марченко, В. Нерсисянц, Н. Оніщенко, Л. Петрова, В. Тацій, В. Тимошенко, Ю. Тодика, П. Рабінович, В. Селіванов, І. Честнов, В. Четвернін, В. Цветков, М. Цвік та ін.

Філософське обґрунтування природного права та меж його буття представлене працями таких дослідників, як І. Ісаєв, В. Культенко, С. Максимов, Ю. Оборотов, С. Сливка, А. Стовба та ін.

Філософським пошукам належить чи не більшість здобутків у досліджуваній проблемі, зокрема, вивчення деяких важливих понять та категорій з питань буття, простору і меж саме природного права. Юридична наука на даному етапі ще перебуває в пошуках відповіді на згадані запитання, розглядаючи дію права переважно в контексті реалізації права позитивного.

В. Тарановський вказує на існування права реального (тобто позитивного) та ідеального (природного). Так, у своєму «Вченні про природне право» він пише: «Позитивному, реальному праву, яке спирається на зовнішні установки, людська думка незмінно протиставляла право ідеальне, авторитет якого засновується виключно на притаманній йому внутрішній справедливості, що визначається вимогами совісті й розуму. Протилежність реальному праву права ідеального впливає з природжених людському духу якостей – критичного ставлення до існуючого правопорядку і прагнення до повного ідеалу справедливості. Зважаючи на це, можна припускати, що думка про ідеальне право має місце на всіх щаблях розвитку правової культури»⁴.

На уявлення про сутність ідеї природного права істотно вплинуло християнське її освячення. На місце морального закону християнство поставило премудрість і волю Божу як джерело морального закону. Відповідно до цього повинно було змінитися й уявлення про природне право, яке вже не здавалося проявом безликої природи і стало розглядатися як відображення божественної справедливості відповідно до задуму Творця⁵.

Ідея природного права, яка мала теократичний характер, не втратила його і у вченнях протестантських письменників XVI ст., особливості яких полягала в тому, що вони ставили авторитет Біблії, особливо книг Старого Заповіту, законодавства Мойсея, вище за авторитет римського права.

XVII сторіччя відкриває нову еру в історії природного права, яке постає у новому розумінні: по-перше, як вільне від надприродного, по-друге, як раціональне, засноване на чистому розумі, і, по-третє, як, можливо, більш узгоджене з тогочасними досягненнями тодішнього природознавства. Відповідно до цього нове природне право емансипувалося, перш за все, від надприродного обґрунтування. Г. Гроцій, зокрема, наполягав на істинності та обов'язковості дійсного природного права навіть у випадку заперечення буття Божого. Г. Лейбніц стверджував, що не тому природне право є правильним, бо так велить Бог, а, навпаки, Бог тому й приписує нам дотримуватися природного права, що воно є правильним⁶.

Тобто так звана «правильність» природного права впливає з його об'єктивного характеру.

Проблема природного права зводилася, по суті, до того, чи це питання про те, в якому розумінні і до якої міри є дійсно об'єктивним так зване об'єктивне

право. Вже в античному світі вірили, що об'єктивно існує дійсна справедливість і що її вимоги є зрозумілими усім людям.

Філософське обґрунтування природної справедливості, або ж природного права, отримало богословське забарвлення. Схоластики, які вміщували в природу Бога «есенцію» усього істинного і належного, вбачали основний тип природного права в так званій «есенціальній» справедливості Бога і виводили норми природного права з тих чи інших Божих характеристик.

Такою є суть схоластичного і, разом з тим, католицького вчення про природне право, що цілком збігалось з популярними на той час уявленнями про дійсне право. Зокрема, Г. Толозан визнає позитивне право дійсним правом лише у випадку, якщо воно йому відповідає⁷.

Римське вчення про природне право, яке суміщало в своєму кінцевому розвитку морально-філософську ідею з релігійною, було сприйнято західно-європейською думкою середньовіччя і залишалось міцним здобутком наукової юриспруденції аж до початку XVIII ст.

Аналізуючи сучасні філософські погляди на розуміння природного права, також можна спостерігати, що вони часто перетинаються з біблійним вченням.

У Святому Письмі немає терміна «природний закон», але позначена цим словосполученням реальність виразно прочитується, хоча не в автентичному значенні і не завжди однаковою мірою⁸. Природні закони досить багатогранні. Законодавчі тексти стосуються усіх проявів людської життєдіяльності. Божі закони надають можливість формувати людські юридичні приписи, створювати необхідні світські установи тощо.

Одвічними цінностями концепції природного права є право людини на життя, свободу, власність, право на повагу до себе та гідний спосіб життя, вони є чинниками формування морального кодексу особистості, її правової свідомості. Вони ж сприяють розв'язанню проблем політичного, економічного та духовного життя суспільства, проблем соціальної стратифікації суспільства⁹.

Нині можна спостерігати, що межі дії позитивного права стають гнучкими для згаданих цінностей. Юридичні закони втрачають колишню жорсткість своїх меж і переорієнтовуються на найвищу соціальну цінність – людину. Орієнтири природного права руйнують межі, встановлені законами, і виводять правову політику держави на загальновизнані світові стандарти. Звичайно ж, межі дії (чинності) природного і позитивного права в багатьох аспектах будуть відрізнятися.

А. Поляков пише, що право, як і будь-яка ідеальна сутність, позачасове та позапросторове. Однак ця ідеальна сутність, щоб бути правом, повинна отримати «плоть і кров», тобто об'єктивуватися, втілитися в значиму форму, наповнитися конкретним соціокультурним змістом, отримати свою легітимацію в акті соціального суб'єкта (суспільства в цілому) і надати правової енергії правам та обов'язкам членів суспільства¹⁰.

Що ж до простору природного права, то С. Сливка наголошує на розмежуванні сфер позитивного і природного права, у зв'язку з чим він звертає увагу на співвідношення обсягів позитивного і природного права. Вчений пише, що позитивне право водночас є окремим видом природного права. Однак якщо

перше, позитивне право, утворює лише правове поле, в якому поведінка залежить від конкретно визначених параметрів (принаймні цього вимагає законодавство), то друге, природне право, утворює n -вимірний правовий простір, де поведінка залежить не тільки від конкретних, а й навіть від невідомих людині параметрів (астрологічні процеси, температурні режими, поведінка людини в минулому, спадкові тенденції тощо). Тому, відповідно до розуміння С. Сливки, поведінка проявляє себе не у правовому полі позитивного права, а у просторі, що регулюється об'ємнішими нормами, – нормами природного права.

Природне право, як більш загальне, порівняно з позитивним, включає складні закони Всесвіту, які слід розглядати не лише в раціональному, а й в ірраціональному вимірі. Філософема цих законів дає підстави стверджувати, що існують вічні та природні закони, що, зрештою, слугує підставою поняття природного права. Дослідник природні закони поділяє на постійні та змінні. Хоча в літературі часто підкреслюється незмінність природних законів, С. Сливка обґрунтовує це такими міркуваннями. Він пише, що неможливо змінити закони функціонування системи кровообігу, серця, рослинного і тваринного світу тощо. Однак людина може впливати на ці закони. При цьому можлива змінність природних законів має певну межу, допустимість. При перевищенні допустимих змін досліджуваний природний організм гине¹¹.

Г. Гроцій, засновник школи природного права, також вказував на незмінність природного права. Так, він вчив, що закони природного права закорінені у самій природі розуму, а тому мають таке ж вічне, непохитне значення, як і сам розум, необхідні як закони логіки. І навіть Бог не може їх змінити, так само, як він не може змінити закони логіки чи математики. Як Бог не може зробити так, щоб двічі по два дорівнювало п'яти, так само Він не може зробити так, щоб правда стала неправдою, щоб норми природного права стали неправом¹².

В об'єктивістському напрямі природне право розглядається як результат дії чи прояву ідеї, духу, цінностей, ідеальних сутностей і т. п., які в своєму реальному бутті є незалежними від свідомості людини¹³.

На об'єктивній оцінці права наполягав також Гете. На його думку, якщо юридичні закони можуть за певних обставин ставати спадковою хворобою, то «вічні закони буття» (яке розуміється як становлення) природних сутностей звеличуються як прообраз і зразок усього суб'єктивного, – юридичні закони становлять лише намагання наблизитися до об'єктивного світопорядку. В цих «вічних законах» навіть сам Господь Бог не в змозі нічого змінити¹⁴.

У філософській інтерпретації закон – це необхідний зв'язок (взаємозв'язок, відношення) між подіями, явищами, а також між внутрішніми станами об'єктів, який визначає їх стійкість, виживання, розвиток, стагнацію чи руйнування. Тобто під законом розуміють об'єктивні зв'язки явищ і подій, які існують незалежно від того, відомі вони комусь чи ні. Ці закони часто називають об'єктивними закономірностями¹⁵.

Із цього визначення випливає, що людина, свідомо чи несвідомо, постійно перебуває під дією таких об'єктивних закономірностей.

Отже, виходячи з вічного буття природних законів, можна говорити також про часовий вимір дії природного права, а саме про те, що воно не обмежене

часовими параметрами; як відсутній час вступу природних законів у силу, так і відсутній час припинення їх дії.

Дж. Віко вказує на правило метафізичної юриспруденції, яке виходить з того, що час не може ні почати, ні завершити того, що є вічним, і тому час не створює і не покладає кінця праву. Отже, оскільки права вічні за своєю ідеєю, а люди перебувають у часі, то права не можуть з'явитися у людей інакше, як від Бога¹⁶.

Р. Папаян, досліджуючи християнське коріння сучасного права, пише, що основою природного права стали божественні якості людини, природне право – основою законодавства (позитивного права), закон – фундаментом держави¹⁷.

Саме письмовий, формальний характер позитивного права покликаний забезпечити стабільний характер санкціонованого правопорядку.

Р. Папаян звертає увагу на те, що права людини, норми природного права ніде в Біблії не проголошуються – вони реконструюються із тексту Священного Писання. Як тільки-но йдеться про забезпечення прав усіх, про створення механізмів такого забезпечення, – ось тут і з'являється необхідність у позитивному праві – письмовій фіксації тих чи тих норм.

У той же час немає потреби в письмовій фіксації незмінного – воно надане об'єктивно, раз і назавжди. Записувати потрібно те, що суб'єктивно і тому може бути піддане зміні¹⁸.

Так, природне право, на відміну від позитивного, не має офіційної предметної форми, і цим воно є близьким до моральності, що дає підстави деяким авторам ототожнювати природне право з моральними нормами. Ставлячи питання проблеми природного права, роблять спробу подолати будь-яку відносність, пов'язану з просторово-часовою визначеністю права, тими суб'єктивними моментами, які привносяться досвідом окремих осіб, народів та історичних епох. У силу цього, пише С. Максимов, нормативна дійсність права є такою ж необхідною, як і дійсність логічних та математичних істин¹⁹.

Держава, як живий організм, найгостріше відчуває її кордони (межі), що її оточують, та усі граничні ситуації, смуга яких окреслює простір правового порядку, організованого нею. З юридико-нормативної точки зору «простір, яким обмежена значимість державного правопорядку», і є, власне, державна територія, і саме її нормативна єдність якраз і вказує на єдність системи правопорядку²⁰.

К. Хаусхофер пише, що правовий ідеал, буква закону бажають перетворити межі (кордон) у певну математичну і майже безтілесну рису, в «картографічну лінію, яку можна раз і назавжди визначити та описати», однак такої ідеальної межі зовсім не існує. Разом з тим емпіричне сприйняття меж певною мірою є цілком примиримим з так званою «пограничною традицією» і створеними нею нормами: коли штучно намагаються створити межі стабільною і вічною, формують поняття про священний характер покладеної межі²¹.

Характерною рисою побудови згадуваних меж (чи кордонів) можна назвати також ту обставину, що найчіткіші межі виникали передусім там, де зустрічалися один з одним протилежні культури і правопорядки²².

Отже, природне право незмінне у часі, тоді, як позитивне право може мати мінливий та непостійний характер, залежно від різноманітних факторів (політичних, економічних, культурних тощо). Природне право також не має просторових обмежень свого існування та дії. Однак істинно-моральний зміст природного права, для того, щоб набути чинності, гарантованості та реалізації в межах певного державно-правового простору, має набути визначеної форми, якою є позитивне право у вигляді законодавства.

С. Сливка, зокрема, вказує на існування так званого духовно-правового простору. Він пише: «Моральна площина ніби прямує (розширюється) до духовно-правового простору, в якому свобідна воля людини не знає утисків від волі інших людей. Тут діє суверенна Божа Воля, природне (духовне) право і всемогутність Бога. Держави, які оголосили себе правовими, беруть на себе дуже велику відповідальність за людину. Але ця декларація часто не має реалізації. Звідси і впливає величина вимірності правового простору. Для вияву свобідної волі необхідне чиясь піклування. У природному праві її проявляє Бог, а у позитивному – певна держава, яка нібито проявляє суверенну волю. У духовно-правовому просторі життєдіяльність людини виглядає досить просто: любити Бога, бути добрим у думках і діях, дбати про інших. У правовій площині цього явно не вистачає. Бракує придушення волі однієї людини іншою, що закріплено у чинному законодавстві»²³.

Сфера ж національного права обмежується законодавством, яке створюється та підтримується державою. Держава здійснює монополію у сфері правотворчості. Це саме відбувається і у сфері застосування права. Державні органи не лише створюють право, а й здійснюють функції по застосуванню права щодо інших суб'єктів.

Державна монополія у сфері права означає цілу систему виключних повноважень на всі інститути права, на які не може претендувати жодна інша організація всередині громадянського суспільства. На користь державної монополії у сфері права за багато сотень років свого існування позитивізм розробив чимало аргументів.

Природне ж право є символом усього, в правовому розумінні, істинного, незалежного від випадку чи сваволі, воно відповідає вічним законам справедливості. На відміну від позитивного права, воно не створюється штучно, а існує від природи²⁴.

Як пише Н. Рулан, «ототожнення права зі зводом абстрактних та фіксованих правил, які прив'язані переважно до репресивного апарату, заснованого на силі, суттєво звужує правовий простір»²⁵.

Отже, юридична сутність меж (кордонів) якраз і полягає в нормативному і нормованому розподілі двох просторово близьких один до одного правопорядків, кожний з яких системно та ієрархічно створений і орієнтований на власні цінності і символи. Картографічні спори про межі завжди відбуваються мовою юридичних, міжнародно-правових актів. І навіть межа метафізична чи віртуальна також простежується (хоча й в іншому ірреальному просторі), але вже за допомогою етико-юридичних термінів (добро – зло, друг – ворог і т. п.)²⁶.

Отже, природне і позитивне право мають різну структуру свого існування (буття, чинності). Позитивне право діє в таких чітких вимірах, як час, простір і коло осіб. Природне ж право не втрачає свого життя через ці обмеження. Воно існує, перебуває поза сферою вказаних параметрів.

А. Стовба з приводу структури буття права пише: «Уявімо собі, що деяка катастрофа знищила всі матеріальні носії права – зводи законів, кодекси, Інтернет-сайти, електронні бази даних, збірники судової практики... Чи буде це означати, що зникло саме право? Чи означає це, що можна безкарно вбивати, грабувати, порушувати договори? Очевидно, що ні. Однак як же буде існувати в такому випадку право? Говорячи філософською мовою, чи існує право поза законодавством, і якщо так, то якою є структура і спосіб його буття?»²⁷.

Як пише А. Кауфман, «усе розмаїття поглядів на буття права можна звести до двох крайніх полюсів: правового позитивізму та природного права. Позитивізм сутність права урівнює з буттям права. Есенція права поглинається екзистенцією, його позитивністю»²⁷.

Ми бачимо, що просторове буття природного права істотно відрізняється від позитивного. Власне, різняться і розуміння понять чинності та дієвості права.

Поняття чинності належить до позитивного права, оскільки передбачає, на наш погляд, час виникнення певної норми та вступу її в законну силу; можливим є її скасування, тобто припинення чинності. Тоді як природне право не має такої юридичної чинності, оскільки має характер, так би мовити, вічності, воно завжди існувало і буде існувати в природі, незалежно від того, як люди сприйматимуть його.

У сучасній правовій інтерпретації дією права є фактичний вплив права на суспільні відносини з метою їх упорядкування. Реальна дія права пов'язується з чітким визначенням часових, суб'єктивних і територіальних меж.

Згідно з існуючими підходами до розуміння природного права, можна твердити, що ідея природного права спирається на такі змістовні характеристики, як об'єктивність, справедливість, моральність, універсальність, всезагальність, ідеальність, святість, вічність, незмінність тощо. Зазначені риси, на нашу думку, можна вмістити в таку одну рису, як верховенство природного права.

Отже, з огляду на вищевикладений аналіз проблеми буття та дії природного права можемо зробити такі висновки.

Межі дії природного та позитивного права можуть як збігатися, так і відрізнятися. Позитивне право може виявитися неправовим, а природне право може перебувати поза сферою чинності позитивного.

Природне і позитивне право мають різну структуру свого існування (буття, чинності). Позитивне право діє в таких чітких вимірах, як час, простір та коло осіб. Для природного ж права дані межі не є перешкодою до існування, тобто воно перебуває поза вказаними параметрами.

Щодо часових характеристик природних законів можна говорити про те, що вони мають об'єктивний, незмінний характер. Природне право не обмеже-

не часовими параметрами – як відсутній час його вступу в силу, так відсутній і час припинення його дії.

Отже, поняття дії природного права, на наш погляд, можна визначити як об'єктивне існування (буття) права, яке не залежить від волі людини та від часово-просторових меж і яке здійснює вплив на всі сфери життя людини, суспільства, держави та здатне наповнювати морально-справедливим змістом позитивне законодавство держави.

Щодо меж дії природного права, то воно скоріше не має конкретно визначених часово-просторових параметрів, і, як об'єктивна закономірність, природне право існує скрізь, де існує й живе людина і природа. Такі межі можуть виникнути тільки шляхом втручання людини в легалізацію існуючих природно-правових принципів у законодавстві держави, або ж, навпаки, через обмеження на певній території чи в певний час можливості застосовувати природні закони або вимоги ігнорувати їх дію, що, на наше переконання, є їх порушенням.

Таким чином, межами дії природного права можуть стати свідомість людини та позитивне право, тобто ті фактори, що залежать від суб'єктивної волі осіб, які встановлюють, застосовують або іншим чином реалізують об'єктивне існуюче право.

1. Бабкін В. Д. Право і закон: співвідношення // Право в системі соціальних норм: історико-юридичні аспекти: Матеріали XIII історико-правової конференції (м. Чернівці, 20–22 травня 2005 р.). – Чернівці: Рута, 2005. – С. 3–4. **2.** Там само. – С. 8. **3. Селіванов В., Діденко Н.** Правова природа регулювання суспільних відносин // Право України. – 2000. – № 10. – С. 16. **4. Тарановський В. В.** Учение о естественном праве // Из журнала Министерства Юстиции. – Март, 1916. – С. 1. **5.** Там само. – С. 5–6. **6. Спекторский Е.** Естественное право у протестантских авторов XVI века. – Ярославль: Типография Губернского Правления, 1914. – С. 3. **7.** Там само. – С. 7–10. **8. Сливка С.** Природне та надприродне право: У 3-х ч. – Ч. 1: Природне право: історико-філософський погляд. – К.: Атіка, 2005. – С. 48. **9. Культенко В. П.** Історико-філософська реконструкція концепції природного права в контексті аналізу перехідних суспільств: Автореф. дис. ... канд. філос. наук: Спец. 09.00.05. – К., 2004. – С. 13. **10. Поляков А. В.** Общая теория права: Курс лекций. – СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2001. – С. 175. **11. Сливка С.** Природне та надприродне право. – С. 56–57. **12. Трубецкой Е. Н.** Энциклопедия права. – СПб.: Лань, 1998. – С. 63. **13. Четвернин В. А.** Современные концепции естественного права. – М.: Наука, 1988. – С. 51. **14. Кленнер Г.** От права природы к природе права: Пер. с нем. / Под ред. Б. А. Куркина; Вступ. ст. Л. С. Мамута. – М.: Прогресс, 1988. – С. 87. **15. Сливка С.** Природне та надприродне право. – С. 48. **16. Вико Дж.** Основания новой науки об общей природе наций / Пер. с итал. А. А. Губера. – Л.: Гослитиздат, 1940. – С. 435. **17. Папаян Р. А.** Христианские корни современного права. – М.: Норма, 2002. – С. 176–178. **18.** Там само. – С. 179–180. **19. Максимов С. И.** Правовая реальность: опыт философского осмысления. – Х.: Право, 2002. – С. 155. **20. Исаев И. А.** Топос и номос: пространства правопорядков. – М.: Норма, 2007. – С. 160. **21. Хаусхофер К.** Границы в их географическом и политическом значении // О геополитике: Работы разных лет. – М.: Мысль, 2001. – С. 33–34. **22. Ратцель Ф.** Народоведение (антропогеография) // Классики геополитики. XX век: Сб. / Сост. К. Королев. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – С. 179. **23. Сливка С. С.** Позитивістські концепти: філософсько-правовий аналіз. – Львів: ЛьвДУВС, 2006. – С. 24. **24. Шокумов Ю. Ж.** Проблемы современного правопонимания. – Нальчик: Кабард.-Балкар. ун-т, 2000. – С. 7. **25. Рулан Н.**

Юридическая антропология: Учеб. для вузов / Пер. с франц. – М.: Норма, 1999. – С. 9–10. **26.** *Исаев И. А.* Топос и номос: пространства правопорядков. – С. 178–179. **27.** *Стовба А. В.* Правовая ситуация как источник бытия права. – Х., 2006. – С. 2. **28.** *Kaufmann A.* Ontologische Struktur des Rechts // Rechtsphilosophie im Wandel. Frankfurt am Maine: Stationeneines Weges, 1972, p. 107.